

УВОД

У последњих осамдесет година реализована су бројна емпиријска истраживања и вођене озбиљне теоријске расправе којима се настојало да се комплексна природа насилног понашања осветли са различитих аспеката и тиме омогући предикција његовог настајања, развијања, одржавања и учвршћивања. Изведени научни подухвати били су значајним делом усмерени на идентификацију, селекцију и дескрипцију низа фактора који стоје у вези са настајањем и одржавањем насилног понашања. Без познавања ових фактора није могуће вршити предикцију, а тиме ни селекцију стратегија и интервенција превентивног деловања. Предвиђање вероватноће јављања насилног понашања директно утиче на планирање превентивних активности које, уколико претендују да буду ефективне, морају бити усмерене на елиминисање или редуковање негативног деловања оних фактора за које је научним истраживањима утврђено да повећавају вероватноћу испољавања насилног понашања. У савременој науци ови фактори се називају ризични фактори. Они се односе на таква стања и услове који predisponирају децу и омладину за експресију насилног понашања.

Значај идентификовања ризичних фактора насилног понашања састоји се у унапређивању могућности препознавања деце и омладине која су у ризику испољавања насилног понашања пре него што се такви облици понашања појаве, разјашњавању механизма протекције од развијања стабилних образаца рано-стартног насилног понашања и обезбеђивању емпиријског водича за планирање рационалних интервенција превенције насилног понашања. Отуда је од посебног значаја указати на оне факторе ризика који се, сходно резултатима емпиријских студија, показују предиктивним за појаву и развој насилног понашања. У тексту који следи, након

појмовног одређења насилног понашања и указивања на методолошке проблеме изучавања ризичних фактора, сумарно ће бити приказани резултати емпиријских истраживања о факторима ризика који своје извориште имају у породичном окружењу и чије деловање може допринети повећању вероватноће настајања, развијања и учвршћивања насилног понашања.

ПОЈАМ НАСИЛНОГ ПОНАШАЊА ДЕЦЕ И ОМЛАДИНЕ

Насилно понашање је термин који је у широкој употреби у бројним научним дисциплинама. Правна наука разматра проблем насилног понашања деце и омладине у контексту криминалног и прекршајног понашања. Криминолошка наука посматра насилно понашање деце и омладине у оквирима посебног типа криминалитета који се означава као малолетничка делинквенција или преступништво малолетника, при чему се неретко синонимно са термином делинквентно понашање употребљава термин антисоцијално понашање, уз истоветно појмовно одређење. У области медицинских научних дисциплина, пре свега менталне хигијене и психијатрије, насилно понашање деце и омладине се посматра унутар дијагностичке категорије поремећаја понашања, док психолошке дисциплине синонимно користе термине насилно и агресивно понашање и разматрају их унутар психометријски заснованих синдрома екстернализујућег и интернализујућег понашања. Осим тога, у областима психологије личности и социјалне психологије, насилно понашање деце и омладине се често посматра као један од симптома психопатије која неретко стоји у вези са хроничним озбиљним облицима криминалитета и рецидивистичким криминалним понашањем.

Одређења насилног понашања деце и омладине, развијена унутар ових дисциплина, немају апликативну вредност на подручју превенције насилног понашања. Лимитираност и формализам правних дефиниција, строги дијагностички критеријуми медицинских одређења, недовољна прецизност криминолошких и психолошких дефиниција не пружају валидну основу за планирање интервенција превентивног карактера. Међутим, и поред честе употребе термина насилно понашање, у литератури из области превенције су веома ретка појмовна одређења и дефиниције насилног понашања. На основу анализе конститутивних елемената насилног понашања који га диференцирају од других облика проблема у понашању могуће је извести дефиницију насилног понашања која може

послужити као полазна основа у процесу планирања превентивног деловања. Насилно понашање се може одредити као *интенционално и рејџијивно испољавање физичких или вербалних облика агресије у циљу наношења физичких повреда, изазивања психолошкој бола и пашње или остваривања контроле и надмоћи над другом особом* (Поповић-Ћитић, 2006). Довођењем насилног понашања у везу са испољавањем агресије која има за циљ наношење физичких повреда, изазивање психолошког бола и патње или остваривање контроле и надмоћи над другом особом се у потпуности искључују нормативни аспекти адаптивне агресије коју одликује унапређивање компетенције у постизању пожељних али тешко доступних циљева, као и пружање одбране у циљу очувања физичке неповредивости и опстанка, без изазивања исхода неодобрених у одређеном друштву у одређеном временском периоду.

МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ИЗУЧАВАЊА РИЗИЧНИХ ФАКТОРА

Сва емпиријска истраживања ризичних и протективних фактора сматрају се конститутивним елементима пробабилистичког модела објашњења насилног понашања који се назива *концепцијом ризичних и протективних фактора*. Основна идеја на којој почива концепт ризичних и протективних фактора јесте да је степен вероватноће испољавања и одржавања насилног и уопште антисоцијалног понашања резултат интеракције фактора који подстичу или компромитују правилан социјални развој (више: Поповић-Ћитић, 2005). Идентификација и дескрипција ових фактора, као и разумевање њиховог динамичког међуодноса и интеракције пружило је основу за дизајнирање превентивних интервенција и допринело научном утемељивању превенције.

Концепт ризичних и протективних фактора пружа теоријски оквир читавом низу емпиријских истраживања које нуде објашњење вероватноће испољавања и развијања насилног понашања, али не објашњење каузалних процеса и механизма. Неоспорно је да је разумевање каузалних механизма, односно разлога због којих поједина деца постају насилна, а поједина не, најсигурнији пут за планирање рационалних превентивних интервенција. Међутим, каузалитет у развоју агресије и насилног понашања је веома тешко научно утврдити. Најснажније експланаторно средство у научно истраживачком смислу је експериментални метод у коме су субјекти насумице бирани у најмање једну експерименталну и најмање

једну контролну групу. Идеално, са довољним бројем субјеката у узорку, појединци у групама за поређење ће на почетку експеримента бити еквивалентни по свим варијаблама осим у варијаблама које су предмет проучавања. На жалост, експериментални метод није могуће користити у проучавању ризичних и протективних фактора насилног понашања, будући да такве факторе није могуће насумице одредити. Следствено томе, студије ризичних и протективних фактора насилног понашања ће увек бити компромитоване другим карактеристикама. Биће наведене само неке од њих.

Прво, највећи број истраживања у овој области се усмерава на објашњење корелација насилног понашања. Корелације одражавају факторе који су статистички повезани са проблемом или факторе који статистички праве разлику између група са и без проблема. На тој основи креирају се теорије које нуде објашњење повезаности корелација са понашањем које се проучава. Ипак, корелације не имплицирају на каузалитет. На пример, уколико фактор А статистички корелира са насилним понашањем могуће је дати једно или више од три могућа објашњења. Прво, фактор А може узроковати насилно понашање; друго, насилно понашање може бити узрок фактора А и треће, независни фактор (фактор Б) може посредовати везу између фактора А и насилног понашања. Корелације је могуће на различите начине укомпоновати у каузална објашњења и познавање корелација не указује које је најбоље каузално објашњење. Стога је нужно пажљиво интерпретирати налазе корелација.

Друго, корелације не указују на факторе који су специфични за развој насилног понашања и факторе који су генерални ризик за развој преступништва уопште. На пример, криминалитет родитеља је ризични фактор за развој насилног понашања, али и за развој преступништва у целини (Cadoret и сар., 1995). Слично томе, корелације не нуде одговор на питање шта конституише директне (непосредне) ризичне факторе насилног понашања насупрот факторима који су индиректни и посредовани кроз друге механизме. На пример, постоје докази да дисфункционално породично функционисање стоји у корелацији са развојем и одржавањем насилног понашања у детињству (Dodge и сар., 1990). Међутим, овај фактор има индиректне ефекте који су комплексно посредовани другим варијаблама, као што су: низак ниво породичне контроле, строго и неконзистентно дисциплиновање и низак ниво ангажовања родитеља у активностима детета (Loeber, Stouthamer-Loeber, 1986). Идентификовање специфичних и директних ризичних фактора је неопходан корак у откривању каузалних процеса који могу рационално усмерити превентивне интервенције.

Треће, већина корелационих истраживања се усмерава на појединачне варијабле и тежи да утврди њихову значајност у развоју насилног понашања. Реч је о „универијантним“ или „примарно-ефектним“ моделима. Међутим, каузални механизми насилног понашања су вишестрани, комплексни и трансакциони (нпр. мултипли ризични и протективни фактори међусобно утичу једни на друге током развоја). Отуда се данас тежи ка интегрисању развојних фактора у еколошки валидне моделе (Cicchetti, Lynch, 1993).

Ипак, резултати емпиријских истраживања ризичних фактора су значајно допринели како разумевању тока и развоја насилног понашања деце и омладине тако и креирању интегративних модела објашњења насилног понашања. Без претензија да се прикажу сви фактори који су били предмет истраживања бројних студија насилног понашања, у тексту који следи биће презентовани само они фактори за које постоји снажна емпиријска подршка да стоје у вези са насилним понашањем, а да притом своје извориште имају у непосредном породичном окружењу.

ПОРОДИЧНИ РИЗИЧНИ ФАКТОРИ

У науци већ дуго постоји сагласност да рани средински утицаји могу имати значајан допринос у развоју личности и представљати ризик за развој поремећаја понашања, делинквенције, укључујући и насилно понашање. Један од најбоље документованих и најконзистентнијих налаза у области јесте повезаност између породичних ризичних фактора и насилног понашања. Ова повезаност је очита већ на узрасту од две године (Campbell, 1991) и придаје јој се пажња у највећем броју теорија друштвених наука које нуде објашњење насилног понашања деце и омладине (Capaldi, Patterson, 1994). На основу синтезе резултата великог броја емпиријских истраживања могуће је издвојити неколико група породичних фактора ризика које већина аутора сматра основним или кључним. То су: неефективно родитељство, породично функционисање, структура породице, психопатологија родитеља и занемаривање и злостављање деце.

НЕЕФЕКТИВНО РОДИТЕЉСТВО (НЕЕФЕКТИВНЕ РОДИТЕЉСКЕ ВЕШТИНЕ)

Истраживања указују да неколико неефективних родитељских вештина стоји у вези са настајањем и одржавањем агресије и насилног понашања код деце и адолесцената. То су: грубо и недоследно дисциплиновање, слаба родитељска контрола и супервизија, као и низак ниво позитивног ангажовања родитеља.

Обухватни модел објашњења начина деловања неадекватних родитељских вештина дисциплиновања, који је веома утицајан у области, јесте Patterson-ова теорија „коерсивних породичних процеса“ (Patterson и сар., 1992; Patterson, 1982). Овај модел постулира да грубе и неконзистентне конфликтне размене између родитеља и деце усмерене на проблеме дисциплине у породици у крајњој линији тренирају дете у агресији и насилном понашању. Родитељи са slabим вештинама дисциплиновања ненамерно тренирају своје дете на аверзиван начин кроз негативно оснаживање понашања детета. На пример, негативно поткрепљење дечјег коерсивног понашања постоји онда када родитељи поставе захтев детету, дете одбије да га изврши или га игнорише, а родитељи не истрају до краја у свом захтеву. Дететово одбијање да се повинује родитељском захтеву је често аверзивно, агресивно или претилачко, а све у циљу да се родитељ заплаши и одустане од захтева. Када је родитељски захтев успешно избегнут дете учи да је агресивно понашање добитна социјална стратегија у сопственом дому. Касније се ово понашање генерализује на окружење изван породице (нпр. школска средина) и бива праћено свађањем, малтретирањем, неслагањем и тучом. Дечја агресија се посебно оснажује када стресни или фрустрирани родитељи следе обрасце неефективног дисциплиновања уз епизодна експлозивна и груба понашања усмерена ка детету (Capaldi, Patterson, 1994). Интеракције између детета и родитеља праћене недоследношћу родитеља, честим конфликтима и интензивним негативним емоцијама посебно тренирају дете у коришћењу агресије као социјалне стратегије за преговарање у интерперсоналним односима.

У литератури постоји мноштво доказа који указују на важност родитељских вештина дисциплиновања у настајању агресивног и насилног понашања деце и омладине. Студије показују да грубе и неконзистентне родитељске вештине дисциплиновања објашњавају од 30% од 52% варијансе у развоју насилног понашања (Capaldi, Patterson, 1994; Patterson и сар., 1992). Коерсивне родитељске вештине које воде ка конфликтима из-

међу деце и родитеља формирају снажан независни предиктор каснијих бихејвиоралних проблема (Wasserman и сар., 1996).

Друга вештина родитељства која стоји у вези са насилним понашањем деце и омладине је слаба родитељска контрола и супервизија. Родитељи деце која се насилно понашају често нису упознати где, како и са ким њихово дете проводи време (Loeber, Stouthamer-Loeber, 1986). Недостатак или недоследност родитељске контроле је снажан предиктор малолетничке делинквенције (Wasserman и сар., 1996). Супервизијом понашања деце у слободном времену родитељи могу утицати на избор пријатеља и активности којима ће се деца бавити и тиме деловати у правцу смањења ризика за развој насилног понашања и делинквенције (Patterson и сар., 1992).

Посебна група родитељских вештина која је повезана са повећањем ризика настајања насилног понашања огледа се у ниском нивоу позитивног ангажовања родитеља. Позитивно ангажовање родитеља обухвата неколико вештина, као што су: похваљивање деце за пожељно понашање; обезбеђивање јасних смерница, сугестија, савета и упутстава за постизање просоцијалних циљева и понашања; коришћење позитивних подстицаја за повећање мотивације деце за обављање постављених задатака; пружање сугестија и избора уместо наредби које треба да контролишу дете, као и наклоно одговарање на самоиницијативна понашања детета. Низак ниво позитивног ангажовања родитеља изражен кроз родитељско неприхватање, интрузивну контролу или ставове одбацивања детета су снажно повезани са ризиком развоја насилног понашања (Rothbaum, Weisz, 1994).

Поседовање успешних вештина родитељства често се доводи у везу са респонзивношћу родитеља. Респонзивност подразумева способност родитеља да препознају и одговоре на потребе детета, да буду брижни и одговорни према својој деци. Концепт респонзивности укључује како бригу о детету (нпр. родитељска топлина), тако и аспекте контроле (нпр. постављање ограничења). Респонзивност подразумева физичку и емоционалну доступност родитеља деци, која се рефлектује кроз показивање интересовања за свакодневне активности детета, обезбеђивање конструктивне бриге, подршке и супервизије, као и признавање постигнућа детета. Родитељска респонзивност такође обухвата обезбеђивање и јачање развојно усклађених правила понашања, уз ефективно коришћење доследних и оправданих метода дисциплиновања. Овај модел родитељства истовремено обухвата ауторитативно родитељство, родитељско одобравање и родитељску топлину (Rothbaum, Weisz, 1994). Верује се да је

успостављање респонзивног модела родитељства неопходни предуслов учења деце одговарајућим просоцијалним вештинама (Patterson, 1982).

Респонзивно, брижно родитељство се конзистентно доводи у везу са позитивним исходом социјалног развоја деце, независно од ширих породичних и социјалних стања и околности (Pettit, Bates, 1989). Резултати метаанализа крос-секционих истраживања указују да је родитељска респонзивност у значајној вези са нижим нивоом екстернализације поремећаја понашања (Rothbaum, Weisz, 1994). Установљено је да су ефекти израженији код дечака, него код девојчица, да је од већег утицаја понашање мајке, него понашање оца, као и да је утицај очигледнији на старијем школском узрасту него на млађем. Лонгитудинална истраживања сведоче да ниво родитељске респонзивности има предиктивну снагу у периоду до десете године живота (Fergusson и сар., 1994; Pettit, Bates, 1989; Bradley и сар., 1988). Слаба респонзивност мајке у периоду новорођенчета значајно је повезана са испољавањем агресивног понашања током предшколског узраста (Pettit, Bates, 1989) и на узрасту старијем од десет година (Bradley и сар., 1988). Тачније, недостатак емоционалне респонзивности мајке током предшколског узраста за три пута повећава вероватноћу настајања озбиљних поремећаја понашања код детета до поласка у школу (Fergusson и сар., 1994).

Истраживања указују да су родитељи адолесцентног узраста у нарочито високом ризику за развој вештина неефективног родитељства. Иако деца појединих родитеља адолесцентног узраста немају бихејвиоралне проблеме, генерално су деца млађих мајки (посебно млађих од 15 година) у вишем ризику за развој непожељних исхода (Osofsky и сар., 1993). Бројна истраживања индикују да се интеракције адолесцентних мајки са децом (нарочито одојчадима) веома разликују од интеракција старијих мајки. Адолесцентне мајке се мање ангажују око деце, мање су сензитивне и респонзивне, мање причају са децом, показују мање емоција, пружају мање стимулација, чешће кажњавају, дају интрузивније наредбе и ауторитарне изјаве и чешће користе физичку силу у одгајању деце него што то чине старије мајке (Zeanah и сар., 1997). Оваква пракса родитељства се доводи у везу са развојем импулсивности, агресије и насилног понашања деце.

Конечно, све већи број истраживања указује на постојање бидирекционих утицаја у породичној социјализацији који стоје у вези са насилним понашањем деце (Lytton, 1990). Карактеристике детета, као што су темперамент, импулсивно одговарање, ниво пажње и опозиционалност могу много утицати на понашање родитеља. Сасвим је могуће да су негативне

вештине родитељства великим делом реакција на захтевно, опозиционо и агресивно понашање детета (Hinshaw, Anderson, 1996). Понашање детета може обликовати вештине родитељства и родитељи могу обликовати понашање детета. Јасно је да не постоји један јединствени породични узрок насилних образаца понашања деце, те да је пре реч о реципрочном мултидетерминизму током развоја (Connor, 2002).

ПОРОДИЧНО ФУНКЦИОНИСАЊЕ

Породично функционисање је домен који обухвата сепарацију или развод родитеља, породичне конфликте и породично насиље. Велики број истраживања указује да деца из „разрушених породица“ конзистентно испољавају вишу стопу екстернализујућег и антисоцијалног понашања, него деца из очуваних и функционалних породица са оба биолошка родитеља (Hetherington, Stanley-Hagan, 1999; Najman и сар., 1997; Amato, Keith, 1991). У поређењу са вршњацима који одрастају у функционалним очуваним породицама, адолесценти из породица где су родитељи разведени, два до три пута више напуштају школу, одају се делинквенцији и повезују са делинквентним вршњацима. Установљени однос задржава статистичку значајност уз контролу других варијабли, као што су узраст мајке и породични приход (Najman и сар., 1997). Повезаност између развода родитеља и повећаног ризика за антисоцијално понашање је делом посредована узрастом и полом детета. Развод родитеља у периоду раног и средњег детињства је већи ризик за екстернализујуће бихејвиоралне проблеме код дечака него код девојчица (Najman и сар., 1997). Са друге стране, у периоду адолесценције показује се да је испољавање поремећаја понашања код девојчица статистички значајно повезано са разводом родитеља (Amato, Keith, 1991).

Међутим, новије студије су доследне у налазу да је релативни утицај сепарације и развода родитеља на настајање поремећаја понашања великим делом посредован међуродитељским конфликтима који претходе, трају за време и следе након развода (Amato, Keith, 1991). Иако умањени породични приход након развода и одсуство једног родитеља у свакодневном животу детета доприноси развоју бихејвиоралних проблема (Amato, Keith, 1991), утврђено је да се у детерминисању последичних проблема у понашању деце и адолесцената из породица разведених родитеља значајнијим показују интерперсонални конфликти родитеља него сам породични статус (Najman и сар., 1997). Значај породичних конфликта под-

ржавају налази студија који сведоче о сличној стопи екстернализујућег понашања код деце из високо-конфликтних очуваних породица и деце из разведених породица (Hetherington, Stanley-Hagan, 1999). Очито да је ризик за агресију и антисоцијално понашање у детињству код деце из разведених породица више посредован родитељским конфликтима него актуелним разводом родитеља.

Испољавање физичке агресије и насиља међу родитељима је нарочито тежак облик породичних конфликта који се показује снажним фактором ризика у развоју агресије и антисоцијалног понашања. Дечаци који су одрасли у агресивним породицама показују вишу стопу агресије и учествовања у антисоцијалним активностима у одраслом добу него дечаци који нису одгајани у таквим породицама (McCord, 1988). Родитељска агресивност и породични конфликти повећавају ризик за касније делинквентно понашање, посебно код мушког пола (McCord, 1979). Деца која потичу из породица које карактеришу физички конфликти између родитеља имају више проблема у прилагођавању и више екстернализујућих бихејвиоралних проблема него деца која су одрасла у породицама без међуродитељских конфликта или са искључиво вербалним конфликтима. Налаз је значајан код оба пола (O'Hearn и сар., 1997). Код деце упућене на психијатријску хоспитализацију утврђено је да је међуродитељско насиље снажан предиктор хомицидних претњи и дела, као и екстремних физичких напада (Pfeffer и сар., 1987; Lewis и сар., 1983). Присуствовање међуродитељском насиљу може учинити дете сензитивним на коришћење насиља као средства решавања интерперсоналних проблема било преко механизма социјалног учења (нпр. моделовање понашања) било кроз преосетљивост на претњу или стање страха.

СТРУКТУРА ПОРОДИЦЕ

Поједине карактеристике породичне структуре стоје у вези са повећаним ризиком јављања насилног понашања и делинквенције. То су: величина породице, редослед рођења и родитељски статус. Велика бројност породице, у смислу присуства четворо и више деце у породици, повезана је са предиспозицијом развоја насилног понашања деце и омладине (Raine, 1993; Reiss, Roth, 1993). Ellias (1988) је прегледом 32 студије о величини породице и антисоцијалном понашању констатовао да је у 31 студији установљена статистички значајна позитивна повезаност. Farrington (1989) је утврдио да је велика бројност породице на узрасту од десет го-

дина предиктивна за вршење насилних кривичних дела на узрасту од 32 године. Ове и њима сличне студије индикују да је величина породице значајна варијабла која стоји у вези са повећањем ризика за насилно понашање деце и омладине.

Међутим, не постају сва деца из великих породица насилна. Велика бројност породице није сама по себи детерминанта таквог исхода. Друге варијабле могу у интеракцији са величином породице допринети повећању ризика. То су најчешће пол, социјално-економски статус породице и редослед рођења детета. На пример, неколико студија извештава да је велика бројност породице ризични фактор антисоцијалног исхода само ако су сиблинзи мушког пола. Постојање сиблинга женског пола у бројној породици може чак бити протекција од развоја бихејвиоралних проблема код мушке деце (Jones и сар., 1980). Даље, величина породице се појављује као значајан ризични фактор само у породицама ниског социјално-економског статуса, али не и у породицама са високим социјално-економским статусом (Raine, 1993). Коначно, бити „средње“ дете мушког пола у бројној породици ниског социјално-економског статуса повећава ризик за агресију и насилно понашање (Tugert, 1991). Бити прво или последње мушко дете може заправо бити заштита од развоја антисоцијалног понашања (Reiss, Roth, 1993).

Родитељски статус се такође доводи у везу са насилним понашањем. Одрастање само са мајком је повезано са недостатком прихватања ауторитета и агресивним понашањем деце (Pearson и сар., 1994). Повезаност може бити посредована мушким полом, ниским социо-економским статусом породице и становањем у урбаној средини. Уз присуство ових додатних фактора, реконструисане породичне структуре немају снагу протекције од евентуалних бихејвиоралних проблема (Pearson и сар., 1994).

Може се закључити да су ефекти велике бројности породице, редоследа рођења и родитељског статуса на повећање ризика насилног понашања најчешће посредовани ниским социо-економским статусом породице. Уз изостајање породичних економских ресурса родитељи могу имати тешкоће у обезбеђивању неопходне бриге, заштите и сигурности деце. Са друге стране, породицама вишег материјалног статуса доступни су спољашњи ресурси који могу бити компензација ефеката ризичног фактора структуре породице.

ПСИХОПАТОЛОГИЈА РОДИТЕЉА

Деца родитеља који имају психопатолошке проблеме испољавају вишу стопу емоционалних и бихејвиоралних тешкоћа него деца родитеља који немају такве проблеме (Cantwell, Baker, 1984). Облици психопатологије родитеља који су у вези са повећаним ризиком настајања насилног понашања деце су: болести зависности родитеља, депресија мајке и анти-социјални поремећај личности родитеља.

Стопа бихејвиоралних проблема код деце чији су родитељи зависни од алкохола је већа него код деце чији родитељи нису зависни. Ране студије деце родитеља који су алкохоличари указале су на повећану стопу екстернализујућих понашања, као што су поремећај пажње и хиперактивност (Earls и сар., 1988), поремећаја понашања (Merikangas и сар., 1985) и опозиционих пркосних поремећаја (Earls и сар., 1988). Касније студије или нису успевале да реплицирају повезаност између алкохолизма родитеља и поремећаја понашања деце (Hill, Hruska, 1992) или су откриле повећање ризика за опште психопатолошке проблеме, а не специфично за агресију и насилно понашање (Hill, Мука, 1996). Ове налазе потврђују и новије студије које указују на повећање ризика како екстернализујућих тако интернализујућих проблема (нпр. депресија) код деце родитеља алкохоличара (Dierker и сар., 1999). Алкохолизам родитеља очито није директан и специфичан ризични фактор агресије и антисоцијалног понашања, него индиректан и посредован другим варијаблама, као што су: околност да ли су оба или један родитељ зависни од алкохола, пол родитеља који је алкохоличар и пол детета. Стопа поремећаја понашања је виша уколико су оба родитеља алкохоличари (Dierker и сар., 1999; Reich и сар., 1993). Деца чије су мајке зависне од алкохола испољавају више психолошких проблема него деца очева алкохоличара (Werner, 1986). Деца мушког пола која одрастају у алкохоличарским породицама су у већем ризику за поремећаје понашања, док су девојчице у већем ризику за анксиозност и депресију (Kuperman и сар., 1999).

Код деце родитеља који имају историју злоупотребе других супстанци, као што је опијатска зависност, такође је присутна виша стопа интернализујућих и екстернализујућих проблема, поремећаја пажње и импулсивности него код деце родитеља који немају такву историју (Stanger и сар., 1999; Nunes и сар., 1998; Wilens и сар., 1995). Сличан образац је откривен код дечака и девојчица, упркос контроли варијабли, као што су: информант, породични социо-економски статус и етничка припадност. Величина ефекта је генерално умерена, али статистички значајна (Stanger

и сар., 1999). Специфични ефекти на агресију и озбиљно антисоцијално понашање нису откривени. Међутим, деца родитеља који су зависни од опијата показују повећану стопу лакших поремећаја понашања и опште психопатологије (Wilens и сар., 1995). Ризик за агресију и антисоцијално понашање може бити посредован полом детета, полом родитеља и коморбидитетом психопатологије родитеља. Дечаци који одрастају у породици где је мајка зависна од опијата и истовремено депресивна нарочито су у ризику да испоље поремећај понашања. Повезаност задржава статистичку значајност и уз контролу узраста детета, породичне животне ситуације и образовног нивоа родитеља (Nunes и сар., 1998).

У појединим студијама се повећани ризик јављања насилног понашања доводи у везу са депресивношћу родитеља, нарочито мајки. Деца депресивних мајки, чешће у односу на вршњаке, испољавају емоционалне проблеме праћене озбиљним поремећајем понашања (Warner и сар., 1999; Billings, Moos, 1983). Ефекти депресије мајке на настајање поремећаја понашања су индиректни. Истраживањем повезаности између симптома депресије мајке и развоја екстернализујућих бихејвиоралних проблема утврђено је да је ова повезаност делимично посредована квалитетом интеракције између мајке и детета, чак и када се контролишу ефекти социјално-економског статуса (Harnish и сар., 1995). Депресивне мајке су много негативније у интеракцијама са својом децом, чешће користе физичко кажњавање, више су вербално аверзивне, мања је ефективна контрола и супервизија дечјих активности, нижи је ниво срдачних интеракција са децом и респонзивност прати мање тоpline (Harnish и сар., 1995). Депресија може негативно утицати на способност родитељства било преко смањења родитељске контроле и супервизије било повећањем негативних интеракција између родитеља и детета условљених родитељском иритабилношћу или хостилношћу. Претпоставља се да иритабилност, расејаност и недостатак концентрације родитеља доприноси неконзистентном и коерсивном родитељству код благо депресивних родитеља, док се код тешко депресивних родитеља редукује ниво енергије потребан за бригу о детету (Forehand и сар., 1990).

Антисоцијални поремећај личности и криминалитет родитеља, нарочито очева, се сматра снажним и специфичним ризичним фактором развоја антисоцијалног и насилног понашања. Деца чији родитељи имају историју криминалног понашања су у веома високом ризику за развој истоветног понашања (Robins и сар., 1975). Loeber и Dishion (1983) су утврдили да је криминалитет родитеља деце узраста од десет година снажан предиктор касније делинквенције. Ризик може бити већи уколико су у по-

родици присутни два или више ризичних фактора из домена родитељске психопатологије. На пример, утврђено је да је рано-стартни поремећај понашања, у поређењу са касно-стартним, повезан и са алкохолизмом и са антисоцијалним поремећајем личности родитеља (Kuperman и сар., 1999).

Психопатологија родитеља, изузимајући антисоцијални поремећај личности, стоји у индиректној вези са насилним и антисоцијалним понашањем деце и омладине. Повезаност може бити посредована контекстуалним варијаблама, као што су број родитеља који имају психопатолошке проблеме, број присутних психопатолошких проблема родитеља, квалитет интеракција између родитеља и детета, ниво родитељске контроле и супервизије, социо-економски статус породице и квалитет суседског окружења (Capaldi, Patterson, 1994). Директни ефекти су снажнији код криминалног понашања родитеља. У сваком случају, утицаји психопатологије родитеља могу бити посредовани генетским, психолошким или срединским факторима. Такође, психопатологија родитеља може предиспонирати дете за импулсивност, агресију и насилно понашање не само услед деловања социјалних или фактора искуства него и генетских фактора (Coppog, 2002). Коначно, од значаја могу бити и ефекти интеракције између наследних и срединских фактора како код родитеља тако код детета.

ЗЛОСТАВЉАЊЕ И ЗАНЕМАРИВАЊЕ ДЕЦЕ

Злостављање деце се уобичајено дефинише као сексуално и/или физичко малтретирање деце од стране особа које су по правилу старије и старају се о њима. Документовано физичко злостављање подразумева доказе физичких повреда (модрице, преломи костију, опекотине и сл.), док случајеви сексуалног злостављања генерално обухватају различите облике повређивања деце у циљу задовољења сексуалних потреба (Maxfield, Widom, 1996). Овим одређењем покрива се широк обим злостављања у погледу тежине, укључујући различиту фреквентност, облик или степен нанете повреде. Занемаривање деце је одвојено подручје малтретирања деце, али се може јавити упоредо са злостављањем. Генерално се дефинише као дефицијентност родитељске бриге о деци испод оне која је прихватљива у односу на актуелне професионалне и стандарде заједнице (Maxfield, Widom, 1996). Занемаривање деце обухвата неуспех родитеља у обезбеђењу хране, одеће, заштите и медицинске неге за дете.

Постојани емпиријски налази потврђују корелацију између историје малтретирања деце и психопатологије у детињству, адолесценцији и одраслом добу. Физичко и сексуално злостављање, као и историја занемаривања су повезани са повећаним ризиком испољавања мноштва интернализујућих и екстернализујућих бихејвиоралних проблема код деце и адолесцената (Flisher и сар., 1997; Finkelhor, Berliner, 1995; Kendal-Tackett и сар., 1993). Ниједан специфични психијатријски синдром није у вези са искуством малтретирања, већ је ово искуство ризични фактор за развој различитих проблема младих особа. Ипак, треба истаћи да многа деца која су доживела искуство злостављања нису касније имала последице ове природе.

Физичко злостављање и занемаривање у детињству може бити ризични фактор за развој насилног понашања. Методолошки најснажнија лонгитудинална студија ефеката различитих форми раног малтретирања на каснији развој насилног и криминалног понашања показала је да физичко злостављање и занемаривање у раном детињству статистички значајно корелира са вршењем насилних кривичних дела на узрасту од 32 године, и то након 22, односно 26 година праћења (Maxfield, Widom, 1996; Widom, 1989a). Повезаност задржава статистичку значајност и уз контролу ефеката узраста, пола и расне припадности. Резултати ове студије указују да ризик за насиље варира зависно од облика малтретирања. Физичко злостављање, занемаривање и комбинација физичког злостављања и занемаривања у детињству стоје у вези са повећаном стопом насилних деликата у адолесценцији и одраслом добу. Физички злостављана и занемаривана деца како мушког (Widom, 1989a) тако женског пола (Maxfield, Widom, 1996) су у већем ризику за испољавање насилног криминалитета, него деца која нису доживела ово искуство. Такође, дечаци и афро-американци који су злостављани и занемаривани као деца чине подгрупу која је у нарочито високом ризику за насилно понашање. Насупрот томе, када је у питању сексуално злостављање у детињству нису откривене разлике у стопи насилних кривичних дела у односу на контролну групу.

Веза између раног физичког злостављања и хроничне агресије је утврђена и у студији Connor-а и сарадника (1998). Испитивањем 51 дeтeтa које је било упућено у психијатријски центар за третман откривено је да је физичко злостављање статистички значајан предиктор третману отпорне агресије, односно агресије која је стабилна упркос интензивне и дуготрајне мултимодалне психоедукационе терапије. Повезаност је запажена и у погледу сексуалног злостављања, с тим што су везе нешто слабије. Аутори сматрају да разлог томе може бити величина узорка која

је коришћена у студији. Међутим, сексуално злостављање у детињству иако може бити повезано са развојем насилног понашања и поремећаја понашања у детињству и адолесценцији, оно стоји у вези и са низом развојних проблема који не укључују симптоме агресије и психопатологије. Агресија и насилно понашање су један од бројних симптома који се може испољити код сексуално злостављане деце (Finkelhor, Berliner, 1995). Стога се истиче да је далеко специфичнији ризик за насилно понашање присутан код физички злостављане и занемариване него код сексуално злостављане деце.

Истраживања указују да повезаност између различитих облика малтретирања деце и повећаног ризика за касније насилно понашање може бити посредована низом фактора. Прво, узраст детета које је злостављано или занемаривано може бити од значаја. У студији којом је испитивана повезаност између година настајања сексуалног злостављања и каснијег функционисања детета утврђено је да сексуално злостављање пре седме године старости резултира значајно неповољнијим исходом за децу, него онда када се злостављање јави касније (McClellan и сар., 1996). И друге студије су реплицирале налаз да што се злостављање раније јави то је ризик за последичне проблеме већи. Највећи ризик постоји онда када је дете злостављано пре пете године (Glod, Teicher, 1996). Друго, пол и етничка припадност могу бити важни медијатори. Као што је претходно поменуто, ризик за насиље је виши међу дечацима и афро-американцима који су физички злостављани или занемаривани у детињству у поређењу са девојчицама и европским американцима (Maxfield, Widom, 1996). Треће, значајну улогу имају когнитивни фактори. Рана искуства физичког злостављања у детињству повезана су са неадекватним процесирањем социјалних информација. Конкретно, Dodge и сарадници (1995) су истраживањем образаца процесирања социјалних информација утврдили да је физичко злостављање у вези са опажањем неутралних социјалних знакова као хостилних, превасходним приступом агресивним бихејвиоралним одговорима на социјалне стимулусе и прихватањем агресивних одговора на социјалне стимулусе ради постизања позитивних исхода. Четврто, физичко и сексуално злостављање и занемаривање може резултирати мноштвом различитих емоционалних и бихејвиоралних проблема. Један од таквих исхода је повећани ризик за депресију (Kaufman, 1991). Истраживања указују да између физичког злостављања и депресије постоје интеракциони ефекти и да је ризик за повишену агресију посредован присуством искључиво оба проблема, а не само једног од њих (Scerbo, Kolko, 1995). Коначно, биолошки фактори централног нервног система могу

бити у вези са повећаним ризиком за насилно понашање код злостављане деце. Откривено је да физичко или сексуално насиље које се јави на узрасту млађем од 18 година има велики утицај на кортекс и лимбички систем, као два подручја која су важна у процесирању когнитивних и емоционалних информација, укључујући инхибиторне импулсе (Conroy, 2002). Оштећења ових подручја стоје у вези са моторном хиперактивношћу, поремећајем регулације катехоламина, електроенцефалографским абнормалностима и лошим трансфером информација између можданих хемисфера (Glod, Teicher, 1996; Teicher и сар., 1996). Сви ови поремећаји могу повећати ризик за агресивне одговоре на срединске стимулусе.

Сумарно посматрано, постоје докази да злостављање и занемаривање у детињству води ка повећаном ризику за насилно понашање у адолесценцији и одраслом добу. Повезаност је нарочито изражена код физичког злостављања и занемаривања, док је код сексуалног злостављања слабија. Међутим, само од 8% до 26% злостављане деце постаје насилно (Widom, 1989б). Осим тога, злостављање није специфични ризични фактор насилног понашања, будући да утиче на повећање ризика развоја низа различитих психопатолошких проблема, од којих је повишена агесија само један. Коначно, ефекти злостављања и занемаривања на насилно понашање су индиректни, корелациони и интерактивни, а не каузални и линеарни. Механизми који посредују ризик за насилно понашање код злостављане деце обухватају различите психосоцијалне и неуробиолошке факторе, чије комплексне интеракције нису до краја разјашњене.

ЗАКЉУЧАК

Преглед резултата истраживања ризичних фактора насилног понашања који своје извориште имају у породичном окружењу јасно указује на две чињенице. Прво, насилно понашање је комплексан феномен који сам по себи није изолован и одвојен од других бихејвиоралних проблема деце и омладине. Напротив, насилно понашање се често преклапа или коегзистира са низом других проблема, као што су поремећаји понашања, злоупотреба супстанци и делинквенција. Друго, насилно понашање није резултат једног јединственог фактора узрочног карактера. Оно је последица деловања мултиплих, често међусобно повезаних и реципрочних фактора и процеса који су у интеракцији и који се разликују зависно од пола и узраста детета (Mash, Dozois, 1996).

Сходно томе, могуће је извести неколико закључака који могу бити од значаја за практичну делатност превентивног карактера. Прво, ризични фактори за насилно понашање нису специфични. Велики број фактора повећава вероватноћу јављања низа различитих бихејвиоралних проблема, међу којима је насилно понашање само један од њих. Друго, утицај ризичних фактора на насилно понашање је пре индиректног него директног карактера. Већина фактора своје дејство остварује посредовањем других фактора. Треће, ризични фактори ретко егзистирају изоловано један од другог. Они су често мултипли и налазе се у међусобној интеракцији. И четврто, ефекти ризичних фактора су кумулативни. Истраживања указују да кумулативни ефекти мултиплих ризика (нпр. родитељска психопатологија, низак социо-економски статус, неадекватне родитељске вештине) имају озбиљнији утицај на развојне исходе него било који специфични ризични фактор (Seifer и сар., 1992). Неспецифична природа, посредан начин деловања, динамички међуодноси и кумулативност ефеката су суштинске одлике ризичних фактора које морају бити узете у обзир приликом планирања и програмирања стратегија и интервенција превенције насилног понашања деце и омладине.

ЛИТЕРАТУРА

- Amato, P. R., Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26–46.
- Billings, A. G., Moos, R. H. (1983). Comparisons of children of depressed and nondepressed parents: A social-environmental perspective. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 11, 463–486.
- Bradley, R. H., Caldwell, B. M., Rock, S. L. (1988). Home environment and school performance: A ten-year follow-up and examination of three models of environmental action. *Child Development*, 59, 852–867.
- Cadore, R. J., Yates, W. R., Troughton, E., Woodworth, G., Stewart, M. A. (1995). Genetic-environmental interaction in the genesis of aggressivity and conduct disorders. *Archives of General Psychiatry*, 52, 916–924.
- Campbell, S. B. (1991). Longitudinal studies of active and aggressive preschoolers: Individual differences in early behavior and outcome. У: D. Cicchetti, S. L. Toth (Ур.), *Rochester Symposium on Developmental Psychopathology: Vol. 2. Internalizing and externalizing expressions of dysfunction* (стр. 57–90). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Cantwell, D. P., Baker, L. (1984). Parental mental illness and psychiatric disorders in „at-risk“ children. *Journal of Clinical Psychiatry*, 45, 503–507.
- Capaldi, D. M., Patterson, G. R. (1994). Interrelated influences of contextual factors on antisocial behavior in childhood and adolescence for males. V: D. C. Fowles, P. Sutker, S. H. Goodman (Ур.), *Progress in experimental personality and psychopathology research* (стр. 165–168). New York: Springer.
- Cicchetti, D., Lynch, M. (1993). Toward an ecological/transactional model of community violence and child maltreatment: Consequences for children’s development. V: D. Reiss, J. E. Richters, M. Radke-Yarrow, D. Scharff (Ур.), *Children and violence* (стр. 96–118). New York: Guilford Press.
- Connor, D. F. (2002). *Aggression and antisocial behavior in children and adolescents: Research and treatment*. New York, NY: The Guilford Press.
- Connor, D. F., Ozbayrak, K. R., Harrison, R. J., Melloni, R. H., Jr. (1998). Prevalence and patterns of psychotropic and anticonvulsant medication use in children and adolescents referred to residential treatment. *Journal of Child and Adolescent Psychopharmacology*, 8, 27–38.
- Dierker, L. C., Merikangas, K. R., Szatmari, P. (1999). Influence of parental concordance for psychiatric disorders on psychopathology in offspring. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38, 280–288.
- Dodge, K. A., Bates, J., Pettit, G. S. (1990). Mechanism in the cycle of violence. *Science*, 250, 1678–1683.
- Dodge, K. A., Pettit, G. S., Bates, J. E., Valente, E. (1995). Social information-processing patterns partially mediate the effect of early physical abuse on later conduct problems. *Journal of Abnormal Psychology*, 104, 632–643.
- Earls, F., Reich, W., Jung, K. G., Cloninger, C. R. (1988). Psychopathology in children of alcoholic and antisocial parents. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 12, 481–487.
- Ellis, L. (1988). The victimful-victimless crime distinction, and seven universal demographic correlates of victimful criminal behavior. *Personality and Individual Differences*, 9, 525–548.
- Farrington, D. P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Victim and Violence*, 4, 79–100.
- Fergusson, D. M., Horwood, L. J., Lynskey, M. T. (1994). The childhoods of multiple problem adolescents: A 15-year longitudinal study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1123–1140.

- Finkelhor, D., Berliner, L. (1995). Research on the treatment of sexually abused children: A review and recommendations. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34, 1408–1423.
- Fisher, A. J., Kramer, R. A., Hoven, C. W., Greenwald, S., Alegria, M., Bird, H. R., Canino, G., Connell, R., Moore, R. E. (1997). Psychosocial characteristics of physically abused children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 26, 123–131.
- Forehand, R., Thomas, A. M., Wierson, M., Brody, G., Fauber, R. (1990). Role of maternal functioning and parenting skills in adolescent functioning following parental divorce. *Journal of Abnormal Psychology*, 99, 278–283.
- Glod, C. A., Teicher, M. H. (1996). Relationship between early abuse, post-traumatic stress disorder, and activity levels in prepubertal children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1384–1393.
- Harnish, J. D., Dodge, K. A., Valente, E. (1995). Mother-child interaction quality as a partial mediator of the roles of maternal depressive symptomatology and socioeconomic status in the development of child behavior problems: Conduct Problems Prevention research Group. *Child Development*, 66, 739–753.
- Hetherington, E. M., Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 129–140.
- Hill, S. Y., Hruska, D. R. (1992). Childhood psychopathology in families with multigenerational alcoholism. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 1024–1030.
- Hill, S. Y., Muka, D. (1996). Childhood psychopathology in children from families of alcoholic female probands. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 725–733.
- Hinshaw, S. P., Anderson, C. A. (1996). Conduct and oppositional defiant disorders. У: E. J. Mash, R. A. Barkley (Ур.), *Child psychopathology* (стр. 113–149). New York: Guilford Press.
- Jones, M. D., Offord, D. R., Abrams, N. (1980). Brothers, sisters, and antisocial behavior. *British Journal of Psychiatry*, 136, 139–145.
- Kaufman, J. (1991). Depressive disorders in maltreated children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 725–733.
- Kendall-Tackett, K. A., Williams, L. M., Finkelhor, D. (1993). Impact of sexual abuse on children: A review and synthesis of recent empirical studies. *Psychological Bulletin*, 113, 164–180.

- Kuperman, S., Schlosser, S. S., Lidral, J., Reich, W. (1999). Relationship of child psychopathology to parental alcoholism and antisocial personality disorder. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38, 686–692.
- Lewis, D. O., Shanok, S. S., Grant, M., Ritvo, E. (1983). Homicidally aggressive young children: Neuropsychiatric and experiential correlates. *American Journal of Psychiatry*, 139, 148–153.
- Loeber, R., Dishion, T. (1983). Boys who fight at home and school: Family conditions influencing cross-setting consistency. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 52, 759–768.
- Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. (1986). Family factors as correlates and predictors of juvenile conduct problems and delinquency. У: M. Tonry, N. Morris (Ур.), *Crime and justice* (Vol. 17, стр. 29–149). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Lytton, H. (1990). Child and parent effects in boys' conduct disorder: A reinterpretation. *Developmental Psychology*, 26, 683–697.
- Mash, E. J., Dozois, D. J. A. (1996). Child psychopathology: A developmental-systems perspective. У: E. J. Mash, R. A. Barkley (Ур.), *Child psychopathology* (стр. 3–60). New York: Guilford Press.
- Maxfield, M. G., Widom, C. S. (1996). The cycle of violence revisited 6 years later. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 150, 390–395.
- McClellan, J., McCurry, C., Ronnei, M., Adams, J., Eisner, A., Storck, M. (1996). Age of onset of sexual abuse: Relationship to sexually inappropriate behaviors. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1375–1383.
- McCord, J. (1979). Some child-rearing antecedents of criminal behavior in adult men. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1477–1486.
- McCord, J. (1988). Parental behavior in the cycle of aggression. *Psychiatry*, 51, 14–23.
- Merikangas, K. R., Weissman, M. M., Prusoff, B. A., Pauls, D. L., Leckman, J. F. (1985). Depressives with secondary alcoholism: Psychiatric disorders in offspring. *Journal of Studies on Alcohol*, 46, 199–204.
- Najman, J. M., Behrens, B. C., Anderson, M., Bor, W., O'Callaghan, M., Williams, G. M. (1997). Impact of family type and family quality on child behavior problems: A longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 36, 1357–1365.
- Nunes, E. W., Weisman, M. M., Goldstein, R. B., McAvay, G., Seracini, A. M., Verdelli, H., Wickramaratne, P. J. (1998). Psychopathology in children of

- parents with opiate dependence and/or major depression. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 37, 1142–1151.
- O'Hearn, H. G., Margolin, G., John, R. S. (1997). Mothers' and fathers' reports of children's reactions to naturalistic marital conflict. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 36, 1366–1373.
- Osofsky, J. D., Hann, D. M., Peebles, C. (1993). Adolescent parenthood: Risks and opportunities for mothers and infants. У: С. Н. Zeanah (Ур.), *Handbook of infant mental health* (стр. 106–119). New York: Guilford Press.
- Patterson, G. R. (1982). Coercive family process. Eugene, OR: Castalia.
- Patterson, G. R., Reid, J. B., Dishion, T. J. (1992). *Antisocial boys*. Eugene, OR: Castalia.
- Pearson, J. L., Jalongo, N. S., Hunter, A. G., Kellam, S. G. (1994). Family structure and aggressive behavior in a population of urban elementary school children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 33, 540–548.
- Pettit, G. S., Bates, J. E. (1989). Family interaction patterns and children's behaviour problems from infancy to 4 years. *Developmental Psychology*, 25, 413–420.
- Pfeffer, C. R., Plutchik, R., Mizruchi, M. S., Lipkins, R. (1987). Assaultive behavior in child psychiatric inpatients, outpatients, and nonpatients. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 26, 256–261.
- Поповић-Ћитић, Б. (2006). Појам и типови насилног понашања деце и омладине. У: С. Ђурић (ур.), *Безбедна школа – христјомашица шекстијова*. Београд: Факултет безбедности (у штампи).
- Поповић-Ћитић, Б. (2005). Превенција фокусирана на ризичне и протективне факторе као савремени приступ превенцији преступништва младих. *Социјална мисао*, 45(1), 27–55. Београд: ИП Социјална мисао.
- Raine, A. (1993). *The psychopathology of crime*. San Diego, CA: Academic Press.
- Reich, W., Earls, F., Frankel, O., Shayka, J. J. (1993). Psychopathology in children of alcoholic. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 32, 995–1002.
- Reiss, A. J., Roth, J. A. (1993). *Understanding and preventing violence*. Washington, DC: National Academy Press.
- Robins, L. N., West, P. A., Herjanic, B. L. (1975). Arrests and delinquency in two generations: A study of black urban families and their children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 16, 125–140.

- Rothbaum, F., Weisz, J. (1994). Parental caregiving and child externalizing behavior in nonclinical samples: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 116, 55–74.
- Scerbo, A. S., Kolko, D. J. (1995). Child physical abuse and aggression: Preliminary findings on the role of internalizing problems. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34, 1060–1066.
- Seifer, R., Samerhoff, A., J., Baldwin, C. P., Baldwin, A. (1992). Child and family factors that ameliorate risk between 4 and 13 years of age. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 31, 893–903.
- Stanger, C., Higgins, S. T., Bickel, W. K., Elk, R., Grabowski, J., Schmitz, J., Amass, L., Kirby, K. C., Seracini, A. M. (1999). Behavioral and emotional problems among children of cocaine- and opiate- dependent parents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38, 421–428.
- Teicher, M. H., Ito, Y., Glod, C. A., Schiffer, F., Gelbard., H. A. (1996). Neurophysiological mechanisms of stress response in children. V: C. Pfeffer (Ур.), *Intense stress and mental disturbances in children* (стр. 59–84). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Warner, V., Weissman, M. M., Mufson, L., Wickramaratne, P. J. (1999). Grandparents, parents, and grandchildren at high risk for depression: A three-generation study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38, 289–296.
- Wasserman, G. A., Miller, L. S., Pinner, E., Jaramillo, B. (1996). Parenting predictors of early conduct problems in urban, high-risk boys. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1227–1236.
- Werner, E. E. (1986). Resilient offspring of alcoholics: A longitudinal study from birth to age 18. *Journal of Studies on Alcohol*, 47, 34–40.
- Widom, C. S. (1989a). The cycle of violence. *Science*, 244, 160–166.
- Widom, C. S. (1989b). Does violence beget violence?: A critical examination of the literature. *Psychological Bulletin*, 106, 3–28.
- Wilens, T. E., Biederman, J., Kiely, K., Bredin E., Spencer, T. J. (1995). Pilot study of behavioral and emotional disturbances in the high-risk of parents with opioid dependence. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 34, 779–785.
- Zeanah, C. H., Boris, N. W., Larrieu, J. A. (1997). Infant development and developmental risk: A review of the past 10 years. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 36, 165–178.

FAMILY RISK FACTORS OF CHILDREN AND ADOLESCENTS' VIOLENT BEHAVIOR

By Branislava Popović-Ćitić

ABSTRACT

The children and adolescents' violent behavior as complex phenomenon which often overlaps and co-exist with a number of other behavioral problems results from multiple, mutually related and reciprocal factors and processes which are in dynamic inter-action. Knowing factors which contribute to probability of emerging and maintaining violent behavior is necessary prerequisite for creating successful prevention programs which, by reducing negative impact of risk factors, contribute in creating conditions for positive social development of children and adolescents.

The paper, apart from defining the violent behavior and short discussion on methodology problems relative to research studies investigating links between violent behavior and different risk factors, presents summary survey of results of a number of empiric researches and descriptions of those risk factors of children and adolescents' violent behavior which result from the family environment. By pointing out mechanisms of parents' skills impact, family functioning, family structure, parents' psycho-pathology, neglect and abuse of children the conclusions were drawn on the key characteristics of the risk factors (non specific qualities, indirectness, inter-activity, cumulativity) which have to be taken into account when planning efficient prevention strategies and interventions.

Key words: violent behavior, risk factors, family, prevention, children and adolescent.